

Lars Herlitz

FRIHETER, FRIHET OG SJÄLSVÅLD

1700-talet gav Sverige dess «frihetstid», Danmark-Norge dess Holberg. I sig ojämförbara som historiska tillgångar. Men med Holbergs *Moralske Tanker* i handen – jag fick den som gåva av några danska kollegor för ett par år sedan – kunde jag inte låta bli att leta efter motsvarigheterna till de brytningar mellan olika frihetsbegrepp som så präglar den svenska frihetstiden. Vad fanns då om friheten hos Holberg?

Det börjar förstås med naturtillståndets frihet, poesins och naturrättens utgångspunkt, den naturliga friheten som var både obegränsad och lika för alla. Holberg leker med naturrättslärans tvetydighet. Mycket vet vi inte om detta lyckliga tillstånd, säger han med sval ironi. Men så mycket vet vi, att synd och ondska dominerat till den grad att människor för gemensam säkerhet offrat sin käraste klenod, friheten, och bildat samhällen och underkastat sig herravälden. Medicinen säger oss att sjukdomen rasat hårt. Patienten har måst låta amputera en kostbar lem för att rädda kroppen. Det frivilliga samhällsbygget med dess skampålar, galgar och fängelser visar att guldåldern inte var så enkel och helig som fornforskare och skalder tecknat den. Av regerandets ålder framgår också att den inte heller kan ha varat så länge.

Holberg, själv väl förtrogen med Hobbes och Pufendorf och med 1600-talets teorier om naturrätt och samhällsfördrag, kunde förstå naturtillståndets samhällsbevarande läxa: att självsvåldet straffade sig självt. Men så glad i den var han inte. Framsteget betvivlade han. Temat för hans epigram är att världen varken gått framåt eller bakåt. Den har förvisso blivit mer civiliserad. Lagarna har blivit grundligare och rimligare. En dags gräl har blivit till årslånga rättsträtor. Krigets mördande utförs numera också med större hövlighet. Men trofasthet, patriotism och omsorger om det allmänna bästa har blivit mindre vanligt. Få är de som offrar liv, barn och välfärd för landets ära. Medborgerlig glans och heder kan nu bestå i att trampa på sina landsmäns högerhänder i fredstid och att kräva frihet från alla bördor i krigstider.¹

Så ställs alltså den självsvåldiga nostalgien om en naturlig frihet mot det borgerliga samhällets realiteter: de exklusiva friheterna, privilegierna, immuniteterna, *aureæ libertates*.

Ett annat epigram har som tema kedjan av olyckor i livet. Det handlar om de litteratas, de lärdas och belästas, ständiga brist på frihet. På en tidig barnoms maktlöshet följer slaveriet under skolmästaren, som med ris och rotting plöjer upp hjärnan, påtvingar den studerande disciplin och dessutom tar

hämnd för de egna lärlingsårens lidanden. Sedan ska frihetens stadium då komma, när plågornas frukter ska skördas. Men på skolans slag och tvång följer i stället själsliga lidanden, som gör detta stadium till den sorgligaste akten i den mänskliga tragedin. Många år, och bland de bästa, måste nu fördrivas med att jaga patroner och söka sig in i något klientel. Vad man lärt av skolan är här oanvändbart, för vägarna till parnassen leder inte till de stora herrarnas vestibuler. I stället för grekiska och latin måste du nu beväpna dig med underdånighet och tålmod. Din dyrkan bör överge muserna för stormäns kammarjungfrur. Ambitionerna måste ge plats för tarvlighet och hyckleri. Den skyddssökande liknar mest av alla djur reptilen. Den listar sig krypande till förnäma portar, kröker sig i många böjar och veck, och får tåla att trampas under allas fötter.²

Än mer explicit är kopplingen mellan frihet och makt i epigrammet om gåvor och välgärningar. Sådana, heter det, fungerar bra på underordnade, eller klienter. Men likar emellan hotar gåvor och välgärningar att göra vänskapsband till bojor och vänner till tjänare. Än värre är effekterna på mina överordnade. De vill bli åtlydda, inte bundna. Och liksom de jämställda av välgärningar tycks förlora något av sin frihet, så tycks de överordnade förlora makt.³

Mer allmänt får friheten och ofriheten tydligen sin mening av olika asymmetriska sociala relationer, som fri och slav, jordägare och landbo, herre och dräng, patron och klient, lärare och elev. Frihet betyder en makt över andra vars nödvändiga komplement är beroende. Förhållandet mellan fader (gudomlig och världslig) och barn hör hit, och Holberg noterar att i dubbel mening ett barn som darrar inför fadern är illa uppfostrat: barnet finns inte kvar utan har blivit en slav som suckar efter frihet.⁴

Det låter upproriskt, men Holberg lägger lite av den avtagande subjektiva (o-)nyttans balsam på. Herrarnas frihet och sociala makt blir då av mer tveksamt värde för deras lycka. Tjänarna utstår väl fler onda ting än deras herrar men mindre onda eftersom de tål dem bättre. Plågor är mindre smärtsamma för dem som lider dem med tålmod. Stora män kan ståta med förmögenhet och frihet. Men hur kan man kalla dem rika som alltid längtar efter mer? Eller dem fria, vars böjelser aldrig anpassar sig och aldrig medger dem en stadig tillfredsställelse? Cicero sporde hur den kan kallas fri, som behärskas av sin sorg, som låter sig skrämmas och nedslås av en oväntad händelse; fast han är under ingens herravälde kan han ändå inte styra sig själv. Stora män underkastas många bekymmer och besvär som tjänare undgår.⁵

Så var då frihetens betydelse för människors lycka rätt blygsam, när allt kom omkring? Dock med några, inte oväsentliga undantag.

Reformationens grundval är den kristnes frihet att pröva: rätten att läsa Skriften och att höra Guds ord predikas, innan han ger sig tron och tilliten hän. Nog har också de protestantiska bekännelserna försökt styra med dekret och våld, dock till sitt eget fördärv. För på detta fält måste man arbeta med att

lära och övertyga. Våld och tvång föder kätter. Dessutom: människan kan tvingas att göra men aldrig att tänka. Tvång över tänkandet skapar bara lismare och hycklare.⁶ Religions- och tankefrihet är oavvisliga för Holberg.

Tankefrihetspostulatet, tillsammans med en nypa sensologisk och epistemologisk relativism, kan få hissnande konsekvenser. Så i ett skenbart oskyldigt förslag om mer *laissez-faire* i utbudet av hälso- och sjukvård. Bäst, säger Holberg, är den *medicus*, som patienten har störst tillit till. Blygsam konst och värtalighet hos denne kan uppväga kunskap och erfarenhet. En hästdoktor som patienten litar på är bättre än den som är auktoriserad i Padua men som patienten har låga tankar om. Inbillning och uppmuntran gör susen. Därför är det också orätt att binda patienten till vissa doktorer och den döende till någon utsedd präst. Frihet bör medges i båda fallen.⁷ Annars heter det ju nu, att i fall av starkt asymmetrisk information hos säljare och köpare, som vid hälsovård, så måste det till legitimation för att marknad och byte ska fungera. Men Holberg var väl inte övertygad om att överskottet av objektivt relevant information var så stort hos doktorer och präster.

Detta är vad jag stannat för om friheten i Ludvig Holbergs *Moralske Tankar*. Man möter naturrättsteoretikernas naturliga frihet, som människorna måste ge upp för att få skydd och trygghet. Sedan den frihet som det civila samhället kunnat erbjuda: exklusiva privilegier och rättigheter samt makten över andra i kraft av egendom eller social ställning. Tröst erbjuder «de rikas sanna fattigdom» och de frias tyrannisering av sig själva. Men man häpnar över kompromisslösheten i postulaten om tros- och tankefrihet och slugheten i förordandet av fri konkurrens när det gällde hälso- och sjukvård.

Vilken frihet ville man då i Sverige bygga på det karolinska enväldets ruiner? Naturligtvis inte den naturliga som ju redan straffat ut sig. Återstod som hos Holberg, det borgerliga samhällets väl valda friheter, olika för olika människor beroende på stånd och sociala relationer. Frihetstiden började med att utforma och bekräfta frälseståndens, adelns och prästerskapets privilegier. På 1750-talet ville språkröret för regeringens konstitutionella ståndpunkt, *Ärlig Svensk*, också kalla den merkantilistiska skydds- och näringspolitiken för borgerskapets friheter, t o m gyllene sådana (*aureæ libertates*). T o m bönderna sades ha vissa privilegier såsom skydd för deras boskap och rätten att sitta odrivna på sin jord.⁸ Vid frihetstidens slut i frågasattes både adelns och prästerskapets privilegier – för adeln särskilt skattefriheterna för frälsejord och företrädesrätten till tjänster – samtidigt som förslag restes om privilegier för «odalstånden». Stånden hade långtgående politiska friheter. Stor politisk makt tilldelades Rikens ständer på riksdagarna. Men också här var ståndens rättigheter olika. Alla adelsfamiljer var representerade. Adeln måste röstas ner av tre stånd. Bönderna var utestängda från det mäktiga sekreta utskottet.

Det fanns gott om ämbets- och tjänstemän i den svenska ståndsriksdagen. Men det fanns också riktiga borgare i borgarståndet. Framför allt var bönderna i bondeståndet riktiga, fast Turgot hade svårt att tro det.⁹

Riksdagarnas klåfingrighet och längd, den i betydande grad utlandsfinansierade partibildningen, den i sina personliga konsekvenser något våldsamma parlamentarismen och den växande marknaden för politiska pamfletter medförde en väsentlig spridning av politisk makt och diskussion. «Med vår under denna regering återvunna dyra frihet hava alla undersåtarna i riket, av vad stånd och villkor de vara månne, dels verkligen fått och dels tagit sig rättighet att friare tänka och tala än förut under envåldstiden skett», skrev en aktad och förhållandevis opartisk domare år 1747 i den s k principalatsstriden.¹⁰ Det fanns oro bakom orden, som förklarar den uppenbara överdriften, men säkert också insikt.

Krig, partistrider och framför allt bondeupproret 1743 framkallade reaktion och ideologisk upprustning av en konstitutionell ortodoxi. Pufendorf, vars auktoritet var stor, hade visserligen förordat monarkin bland styrelsesätten men också gycklat med demokratimotståndarnas egenintressen: «Så kalla ock högdragne människor, som hata den allmänna jämlikheten, det för pöbelsvälde, då de se, att i menighetens regemente [styrelse, maktutövning] var och en med lika rätt får säga sin mening om statens bästa, varmed de vilja beteckna en regering, där gemena hopen sitter vid styret, och ingen förmån lämnas beskedliga [förståndiga] män, det de förmena sig vara.»¹¹ Nu mobiliserades beställningsarbeten, som betonade gemene mans skyldighet till obetingad lydnad i enlighet med samhällsfördraget. Hårt angreps alla former av demokrati eller folkmakt såsom oförenliga med alla borgerliga samhällen. Naturtillståndets frihet var olycksalig. Sann borgerlig frihet betydde full säkerhet till liv, ära och egendom och i övrigt behandling enligt lag.¹² Vid mitten av 1750-talet är både Pufendorfs naturliga frihet och det frivilliga samhällsfördraget bortdefinierat i den offentliga förkunnelsen. Människan är i naturtillståndet svag och hjälplös, vet inget om naturens lag, och uppfordras av Gud till borgerlig samlevnad. Ingen frihet (*libertas*), endast självsvåld (*licentia*) är där hennes lott. Att hon underkastar sig den politiska makten är en ändamålsenlig arbetsdelning. Gemene man befrias från ett ansvar, som andra med glädje tar på sina skuldror.¹³ Den upproriska frihet, som hyllas efter rojalisternas misslyckade statskupp 1756, är de samman svurna tyrannmördarnas.¹⁴ Till sist hade den svenska frihetstidens hatt-regim inte råd med vare sig Holbergs dikotomi i naturtillståndets frihet och det borgerliga samhällets friheter, än mindre med hans tankefrihet och inte ens med Pufendorf och den naturliga friheten överhuvud. Allt utom lagfästa privilegier var självsvåld.

Rekylerna kom 1759. Den ena hade karaktären av röjning. Anders Nordencrantz – nyadlad uppkomling, autodidakt och mycket beläst, själv-

ständig och något paranoid pennfäktare – de-legitimerade hela den existerande lagstiftningen. Samhällsfördraget bestreds. Samhällets uppkomst härleddes ur befolkningstillväxt och fruktan. Statsbildning, konstitution och lagstiftning tillskrevs våldet, listen och egennyttan hos minoriteter som utnyttjade flertalets okunnighet. Samhälle och lagar exploaterade människornas starkaste och lägsta lidelser och försatte dem i förfärliga tillstånd av strider inbördes. Detta var delvis läsefrukter från Bayle och Mandeville, kanske också från Holberg, och Nordencrantz finns på skepticismens väg till upplysningen. Men förebildernas elegans och mångtydighet saknas. Nordencrantz var en oslipad diamant med råa och klumpiga formuleringar. Hans skrift passerade censuren och trycktes. Man lyckades heller inte få stöd för att sedan beslagta den, eftersom den skrevs som från riksdagsman till riksdagsmän.¹⁵

Den andra var formuleringen av det nya och revolutionära frihetsbegreppet. Peter Forsskål var naturvetare och proto-kantian, lärjunge till Linné men med också en filosofisk avhandling från Göttingen i bagaget när han mot 1750-talets slut återvände till Uppsala. Där ville han nu framlägga en liten tes *De libertate civili*. Det fick han inte. Fakulteten fann att friheten inte framställdes i enlighet med lagen, att teserna var mer djärva än bestyrkta, och att mycket av texten i övrigt var oförenligt med svenska lagar och föreskrifter. Forsskål lät då trycka en svensk översättning, *Tankar om borgerliga friheten*, i 500 ex, varav det följande beslaget fick tag på mindre än en femtedel. Regeringen straffbelade sedan hårt varje innehav av denna skrift på åtta sidor, och det skulle gå 32 år innan ett intervall av ökad tryckfrihet medgav ett nytryck. Forsskål var en skarp, envis, okuvlig och omedgörlig man, och Linné gav en nässla namn efter honom. Hans skrift ska gärna läsas tillsammans med det försvar som han ingav till regeringen.¹⁶ Hans stridbarhet stöddes förstas av att han hade engagemanget i en dansk forskningsexpedition till Arabien att falla tillbaka på. Men där dog han också i malaria vid 31 års ålder.¹⁷

Forsskåls borgerliga frihet är Pufendorfs naturliga frihet. Holberg hade med lätt ironi kallat denna den käraste klenod; Forsskål fann med större patos att den var människorna kärast näst livet. Envar ska ha möjlighet att följa sin egen vilja till andras och egen fördel, så länge inte någon skadas därav. I sitt försvar säger Forsskål troskyldigt att han därmed velat beskriva just den med lagen förenliga frihet som fakulteten efterlyst. Naturligtvis var en sådan ren och odiskutabel frihet lagens uppgift, och han var helt övertygad om att svensk lagstiftning eftersträvade detta. Men alla skapelser av människan var ofullkomliga. Varför skulle annars ständerna ha förbehållit sig rätten att alltid förbättra lagarna?

Frihetens farligaste fiender är enligt Forsskål de som är mäktigast i samhället genom tjänst, stånd eller rikedom. För dem är det lätt inte bara att missbruka den makt de redan har utan också att kontinuerligt öka sin makt

och styrka och därmed andras fruktan för dem. Säkerhet för regentens raseri är ett första steg, och ett stort sådant, mot allmän frihet och lycka. Men undersåtar kan också förtryckas av undersåtar. I många republiker som berömmar sig av frihet är de flesta ändå adelns trälar. I sitt försvar skrev Forsskål att han tänkt på Polen och Italien. Anklagad för att ha väckt hat mot dem som anförtrotts exekutiv makt hänvisade han till att han skrivit inte om fakta men om helt uppenbara möjligheter för att visa sina rent preventiva syften. Men därtill gick han på offensiven. Hinder för borgerlig frihet är alltid förhatliga, och ju mer så desto bättre, för hatet skall elda iver för att avskaffa hindren och därmed öka och förstärka friheten.

Den borgerliga frihetens liv och styrka är en begränsad regeringsmakt och en obegränsad frihet att skriva. Skrivfrihetens uppgift är att avslöja men också att tjäna som en säkerhetsventil. En klok regering låter folket uttrycka sitt missnöje med pennen hellre än med andra gevärs. Försvarsskriften späder här på med förtroliga men nog så provokativa råd. Det finns två vägar att förebygga missnöjets olyckliga konsekvenser. På en krävs bläck, på den andra blod. Den mer hårdföra torde vara mindre tillförlitlig i Sverige, där merparten av soldaterna inte underhålls av regeringen utan föds med böndernas bröd och tankar. Och missnöjet framgår av bondeuppror.

Skrivfriheten ses också som en del av en allmän näringsfrihet, som härleds ur den äganderätt som vilar på de egna naturgåvorna. Ingenting är mer ditt eget än dina kropps- och själskrafter, inget mer självklart än rätten att leva av dem liksom av konster och vetenskap. Näringsfriheten omfattar jordbruk, järnhantering, handel och hantverk, vitterhet och lärdom. Den skall också gälla de jordlösa arbetarna, som inte ska få drivas från by eller torpstuga, så även akademikerna, som liksom i Tyskland ska ha rätt att bedriva offentlig undervisning. Den borgerliga friheten skulle alltså avlägsna alla restriktioner för varje medborgares rätt att använda sina kropps- och själskrafter och den därmed förvärvade egendomen. Villkoret var att denna användning var anständig och inte skadade andra medborgare eller samhället. Forsskål beaktade inte alla därvid möjliga konflikter, men till några tog han ställning. Jordägandet kunde inte lämnas fritt. Liksom hos hebreer och romare måste lagar begränsa varje familjs jordegendom. Det skulle gagna jordens bruk och justera medborgarnas ömsesidiga rättigheter. Det fanns också samfällid egendom. Samhället är gemensamt och det ska också gälla friheten. Varje medborgare skall ha rättvis del i det allmännas bördor och vinster. Skatter får inte koncentreras till tunga utgifter för några; envar ska bidra efter inkomst. Och ingen värdig ska berövas hoppet att få påta sig plikterna och de ärofulla posterna i samhället. Därmed angreps adelns exklusiva fri- och rättigheter till frälsejord och högre ämbeten.

Av frihetstiden återstod nu tolv stormiga år med 1766 års tryckfrihetsordning som största erövring. Anders Chydenius – den finske prästen som kallats «Sveriges Adam Smith» men var avgjort mer av en *underdog* – var

med om att skriva tryckfrihetsförordningen som stridbar mösspolitiker vid riksdagen. Efter sex år av Gustav III:s regering, när självväldet åter tuktats och ridån gått ner för det mesta av tryckfriheten, skrev han följande äreminne över Forsskål – utan att namnge den vars arbete inte fick läsas:

«Få givas, som tala för den borgerliga friheten, fast de flesta bära frihetsbladet i munnen, och de få, som arbeta sig fram denna vägen och betrakta mänskliga rättigheter såsom tillhörande människor i gemen, anses av större delen för självväldets försvarare och politiska fritänkare. Andre tala väl mycket om frihet, men förstå därmed vissa människo-flockars eller personers friheter, och glömma bort de ringaste, som ej haft den lyckan att hinna inom de andres förskansningar, utan, ju mera dessa förskansningar utvidgas åt de andra, naturligtvis måste bli så mycket mera trängde och rum-ville på vårt jordklot.»¹⁸

Det är en både pedagogisk och precis sammanfattning av frihetsdiskussionens begreppsapparat och Forsskåls insats.

Holberg lästes nästan lika mycket i Sverige som i Danmark. Problemområde och begrepp liknade varann när det gällde friheten. Under de givna förhållandena blev den svenska upplysningen mot frihetstidens slut mer stridbar men också mer utopisk. Forsskål drog upp linjerna för en revolutionär liberalism, där kraven på frihet och jämlikhet, som sedan skulle slita sönder liberalismen, betingade varann. Skrivfriheten är också tankefrihetens aktivistiska form. Men illusionslösheten var Holbergs styrka. Fast gäller det ännu i mediasamhället att tanken inte kan tvingas?

Januari 2000

NOTER

- 1) Ludvig Holberg, *Moralske Tanker* (eds. F. J. Billekov Jansen & J. Hunosøe 1992), III:41, s. 261, 267. Jfr.: «The Romans gave particular liberties to those who had increased the world by three children.» Holberg, *Moralske Tanker*, I:171, s. 145.
- 2) Holberg, *Moralske Tanker*, III:46, s. 270-1.
- 3) Holberg, *Moralske Tanker*, IV:114, s. 339-41.
- 4) Holberg, *Moralske Tanker*, II:85, s. 200
- 5) Holberg, *Moralske Tanker*, I:83, s. 67-8.
- 6) Holberg, *Moralske Tanker*, II:85, s. 195.
- 7) Holberg, *Moralske Tanker*, III:87, s. 299.
- 8) *Ärlig svensk* 1954:4-5, s. 26-33.
- 9) Resestipendiaten Anders Barchæus från Uppsala blev tillfrågad av honom om det i Paris. Barchæus, *Reseberättelser* X 401 d. UUB.

- 10) C. G. Malmström, *Sveriges politiska historia från konung Karl XII:s död till statshvälfningen 1772*. III, 2:a uppl. 1897, s. 490. Striden gällde om elektorerna skulle anses vara de valda riksdagsmännens principaler, vilket förstås kraftfullt avvisades.
- 11) S. Pufendorf, *Twenne böcker om människans lefnads- och samlefnadsplikt* (1673) sv. övers. 1747, s. 400-1.
- 12) Birger Frondin, *Riksdag-smanna Rätt. Til dess grund och beskaffenhet förestäld*, Stockholm 1747, s. 20-1, 36-53. T o m Hobbes åberopas fast utan namns nämnande.
- 13) Ärlig Svensk 29, Stockholm 1955, s. 224-42.
- 14) Det mynt som präglades sedan kuppen slagits ned har inskriptionen *Libertas manens* och avbildar frihetsgudinnan med en hatt upphängd på sitt spjut. Så gjorde en av Cæsars mördare när de efter välförrättat värv sprang ut på Capitoieum: «They wrapped their togas around their left arms to serve as a shield, and, with swords still reeking with blood, ran, crying out that they had slain a king and a tyrant. One of them bore a cap on the end of a spear as a symbol of freedom...». Appianus, *The Civil Wars*, Book II, chap. xvii. 119.
- 15) Anders Nordencrantz, *Til riksens höglol. ständer församlade vid riksdagen år 1760. En väördsam förestälning /.../*. Stockholm 1759.
- 16) Forsskål, *Tankar om borgerliga friheten*, Stockholm 1959. Hans försvarsskrift till Kungl. Maj:t i RA, Stockholm.
- 17) Expeditionens öden är praktfullt berättade av Thorkild Hansen i *Det lykkelige Arabien*, København 1962.
- 18) Anders Chydenius, *Tankar om husbönders och tjestehjons naturliga rätt*, Stockholm, 1778, § 1.